

SENGEL TIVALARI*

HAYAT ARAS

Moğol Tivaları, Tıva toprakları Moğol ve Mançu egemenliği altındayken, 1758 yılında Tıva'dan ayrılarak, sadece Moğolların ve Çinlerin arasında hayatlarını sürdürmüşlerdir. Bu ayrılanların 7 bölge olduğu Mançu hanın defterinde yazılıdır. Ondan 200 yıl geçtikten sonra 6 Tıva bölgesi Moğollaşıp, Tıva dilini unutup, kendilerini Moğol dilli Uryanhay olarak düşünmeye başlamışlar. Bugün Moğolistan'da Tıva olarak kalanlar ise, kuzeybatı Moğolistan'da Bayan-Ölgiy aймаğının Sengel ilçesi ve Homdu aймаğının Buyant ilçesinin yerli halkıdır. Sengel Tivalarının sayısı 2050, Buyant Tivalarının ise 1000 civarındadır.

Moğolistan'da yaşayan Tivaların halk edebiyatı, dili, tarihi ve etnografisi daha önce Moğolistan'da hiç incelenmemişti. Dışarıda ise Alman bilim adamı E. Taube 1962 yılından beri araştırma ve inceleme sürdürüp "Sengel Tivalarının Edebiyatı", "Sengel Tivalarının Masalları", "Moğolistan'da Yaşayan Tivalar" adlı çalışmaları yapıp, Almanca olarak bastırmış.

1990 yılında Moğol bilim akademisinin tarih, dil ve edebiyat bölümü Bayan-Ölgiy aймаğında açılmış, Moğolistan Tivalarının edebiyatını, tarihini, etnografisini, dilini incelemek önemlidir diye doğru bir karar verip, bir bilim adamını bu konuda çalıştırmaya başlamış.

1990 yılından itibaren Sengel Tivalarının halk edebiyatı ürünlerini toplama işi başlamış. Bu çalışmanın yıllarca önce yapılması gerektiği o zaman anlaşılmıştır. Çünkü edebiyatın önemli bir parçasını oluşturan kahramanlık destanları çoktan unutulmuştu. Sengel Tivalarının en son büyük masalcısı Dongak Heytüvek 1981 yılına kadar yaşamıştı. O zamana kadar büyük masalları anlatıp gelmiş olsa da, onun sesini kaydeden ya da dediklerini kağıt üzerine yazan yoktu. Halk atasözleri, hikâye, bilmece, dua ve dileklere konuşmasında bazen gereksinim duyuyor. Eski gelenek, görenek, eski güzel sözler, dua ve dilekleri bilen yaşlıların varolması bizim iyiliğimizdir. O yaşlıları saymak gerekirse: Harangıtı Hem'de yaşayan İrgit sülâlesinden 65 yaşındaki Jnivioglu Servey, aynı yerden Hoyt sülâlesinden Lovçaa kızı Balsın (1906-1993), Ak-Hem Baji'da yaşayan Hoyt sülâlesinden Anayoglu Önerçap (1926 doğumlu, hâlâ

* Bu yazıda *Aldın Dagşa* adlı kitabın 93-94-95 sayfaları Hayat Aras tarafından Türkiye Türkçesine aktarılmıştır.

yaşıyor), Bayan-Kara Dağ'ın Haa Höyük sülalesinden Badınazınoglu Taanak (1931 doğumlu, hâlâ yaşıyor), Kara Dağ'ın İrgit sülalesinden Myanganoglu Çimit (1917-1992) adlı yaşlılardan başka, kendi istekleriyle halk edebiyatı ürünlerini bunun içinde halk şarkılarını toplayan Kongar Şanagaş (Harangıtı Hem'in Şanagaş sülalesinden, 1944 doğumlu, hâlâ yaşıyor) Sengel köyünün yerli halkındandır. Uzun yıllar muhasebeci olarak çalışmış, şimdi ise çobanlık yapıyor. Hâlâ halkın edebiyatını ve şarkılarını toplamak gibi işleri kendi isteğiyle devam ettirmektedir.

Sengel Tıvaları 200 yıldan fazla Moğollar ve Kazaklarla beraber yaşamış oldukları için dillerinde, edebiyatlarında o dillerin etkisi de vardır.

Örnek:

Eki er murunnug (dumçuktug) (İyi erkek burunlu)

Eki a't erinnig (İyi at dudaklı) sözünün asıl anlamına baktığımızda, Kazakların:

Er murundu

At erindi sözünün Tıvalaşmış hali olduğu açıkça görülüyor.

Aynı şekilde Moğolcanın etkisine Sengel Tıvalarının dilinde çok rastlanılıyor.

Askır mungan ayında omak,

Avgay algan çilinda omak atasözündeki *avgay* sözcüğü kadın, evin dişi sahibi anlamındaki Moğolca sözcüktür. Bu atasözünün Moğol edebiyatından Tıvalaşmış olduğu söyleniyor. Bu atasözü Tıvalaşmış olsa, saf Tıvaca edebiyatta bazı eski Tıvaca sözler unutulup, onun yerine Moğolcalarının kullanıldığı durumlar da var. "Hoy, serge, moldurga üş" (Koyun, teke, dana) adlı masalın *moldurga* sözcüğünü kullanmadan, yerine Moğolcadaki aynı anlamda "*byaruu*" sözcüğü kullanılıyor.

Böyle sözcüklerin daha sonra halkın içinde bir hayli çoğaldığını, geliştiğini vurgulamak gerekir.

Sengel Tıvaları yüksek taygalarda ve Altay dağının yamaçlarında uzun süre dış ülkelerle iletişim kurmadan yaşadıkları için, dillerinde eski Tıva sözlere, şimdiki Tıva'nın edebi dilinde gereksinim duyulmayan sözlere çok rastlanılır. Örneğin; *çavık* (duvar başı), *irge* (duvarın alt başı), *sesrar* (içip bitirmek), *kalbı* (ağaç, çiçek yaprağı; sözcük kalbak(geniş) sözcüğünden gelmiş olmalı). Bundan başka, kökü aynı olsa da, değişik şekillerde telâffuz edilen sözcüklere de rastlanılır.

“Çalım haya çangırganır (Yalçın kaya yankılanır)

Çangıs kiji çalınır (Tek kişi ihsan diler)” atasözündeki *çangırğa* sözcüğü Tıva edebî dilinde çanğı (yankı) olarak yazılıyor. Başka bir örnek:

“Er kijiniñ iştinge (Er kişinin içine)

Ezer çügennig a’t sıñar (Eyerli dizginli at sığar)

Evşi kijiniñ iştinge (Kadın kişinin içine)

Ertine kavaylıg üren sıñar (Mücevher beşikli çocuk sığar)” atasözündeki *evşi* sözü eski Moğol ve Tıva Altayların dilinde kadın kişiye gösterilen saygıyı bildiren sözcüktür.

Sengel Tıvalarının edebiyatına anlam olarak baktığımızda, en önemli konunun insancılık olduğu görülür. Masallardaki öksüz oğlanlar, öksüz küçük hayvan yavruları, zayıflamış hayvanlara acıma, insanlara mutluluk ve barış dolu hayatı dileme bunun en belirgin yansımasıdır. Böylece Tıvalar:

“Ösküs özer (Öksüz büyür)

Arık semirer (Zayıf semirir)

Ösküsten ölbes çüve (Öksüzlükten ölünmez)

Araandan aңdarılbas çüve (Zayıflıktan düşülmez)”derler.